

Bogusław Paprocki

Zagadnienia urbanistyki Kielc w pierwszej połowie XIX wieku

Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego 3, 329-339

1965

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

BOGUSŁAW PAPROCKI

ZAGADNIENIA URBANISTYKI KIELC W PIERWSZEJ POŁOWIE XIX WIEKU

Niniejszy szkic ma na celu przedstawienie przemian urbanistycznych miasta Kielc przede wszystkim w okresie konstytucyjnym Królestwa Polskiego. Stworzone wówczas zostały podstawy rozwoju miasta w oparciu o zasady nowożytnej urbanistyki, jako wynik ważnych przeobrażeń gospodarczych i społecznych kraju. Kielce — będące tworem stosunków feudalnych i posiadające charakter feudalny jeszcze w początkach XIX wieku, jako osada nie posiadająca wyraźnie określonych czynników miastotwórczych — zyskały w pierwszej połowie XIX w. szansę i możliwości rozwoju, dzięki wprężeniu w ogólnokrajowy system gospodarczy. Podniesienie znaczenia Kielc i przybranie przez nie nowej roli dokonało się nie tylko poprzez ustanowienie w nich stolicy województwa krakowskiego, a co za tym idzie wysokiej pozycji w hierarchii administracyjnej Królestwa. Główną przyczyną awansu miasta był intensywny rozwój przemysłu na terenie Zagłębia Staropolskiego i gruntowne przeobrażenie podstaw gospodarczych istniejących ośrodków. Decydujące znaczenie posiadać będzie tutaj lokalizacja zakładów przemysłu hutniczego w rejonie rzeki Bobrzy: w Białogonie, Bobrzy i Samsonowie oraz aktywizacja tradycyjnych ośrodków górnictwa. Wraz z powstaniem nowych ośrodków przybierają na znaczeniu istniejące już osady i miasta, dzięki reorganizacji podstaw gospodarki miejskiej i przyjęcia nowych zasad ekonomicznych.

Pierwszoplanowym zadaniem rządu Królestwa była budowa zakładów przemysłowych i związanych z nimi osiedli oraz aktywizacja i modernizacja istniejących przedtem ośrodków. Zadanie to realizowane było w przeważającej części przez skarb państwa. Rozwój ekonomiczny pozostałych miast odbywał się w oparciu o fundusze miejskie i kapitały prywatne i w stosunkowo niewielu przypadkach spowodował przebudowy i rozbudowy istniejących układów przestrzennych, ograniczając się na ogół do ich regulacji i uporządkowania. Stąd zagadnienia urbanistyki na terenie Królestwa w pierwszej połowie XIX w. wiążą się ściśle z przesłankami ekonomicznymi i sytuacją gospodarczą oraz określeniem funkcji miastotwórczych.

Prowadzona z dużym rozmachem jeszcze od czasów Oświecenia akcja uporządkowania miast poparta jest w latach dwudziestych XIX w. powszechnym wykonywaniem planów „sytuacyjnych”, jako podstawy dla uporządkowania i rozwoju miast; ich największe nasilenie przypada na pierwsze lata trzeciego dziesięciolecia, kiedy sporządzono około 140 planów na ogólną ilość

482 miast Królestwa. Jednym z typowych dla tendencji klasycystycznej urbanistyki Królestwa był opracowany w 1821 roku plan regulacyjny miasta Kielc, w którym dokonano uporządkowania i scalenia narosłych w sposób żywiołowy różnokierunkowych tendencji rozwojowych, nie podporządkowanych dotąd przewodniej myśli urbanistycznej.

Historię przemian przestrzennych Kielc w XIX w. można w zasadzie rozpocząć od roku 1800, kiedy to pożar zniszczył doszczętnie istniejącą zabudowę miasta wraz z ratuszem staromiejskim¹. Nie jest to jednakże data przełomowa dla późniejszego rozwoju Kielc, gdyż odbudowa po zniszczeniach nie była prowadzona według z góry założonego planu, lecz dokonała się w ramach istniejącego tradycyjnego rozplanowania, wpływając jeszcze bardziej na chaotyczność zabudowy. Jeszcze w drugiej połowie XVIII w. Kielce były „małym, na pół wiejskim miasteczkiem, w 3/4 zaludnionym przez posiadaczy drobnych gospodarstw rolnych”², w liczbie 269 właścicieli nieruchomości, z których 61 utrzymywało się z uprawy roli, 112 dorabiało rolnictwem, a tylko 96 trudniło się wyłącznie handlem i rzemiosłem³. Przy stosunkowo gęstej zabudowie centrum miasta — przedmieścia skupiały znikomy procent budynków; na ogólną ilość 231 budynków znajdowało się tam zaledwie 51, włączając w to 4 folwarki⁴. W r. 1789 było w mieście 252 budynki mieszkalne, z czego zaledwie 6 murowanych; liczba ich została następnie uszczuplona podczas pożaru w 1791 r., kiedy to pozostało po spalonych zabudowaniach 49 pustych placów⁵.

Powstanie i rozwój przestrzenny miasta, począwszy od jego założenia aż do momentu upaństwowienia w 1789 r.⁶, obrazują jego przekształcenia w ramach feudalnego systemu gospodarczego, jako własności biskupów krakowskich. Aż do XVI w. Kielce były osadą służebną o charakterze rolniczym, ze słabo wykształconym rzemiosłem, związaną z ośrodkiem władzy biskupiej na wzgórzu zamkowym. Dopiero zmiana systemu zarządzania, polegająca na wprowadzeniu podziału dóbr biskupich na jednostki administracyjne (klucze) podległe starostom, przynosi wzrost znaczenia Kielc, jako ośrodka podległego sobie obszarowi. W ślad za tym następuje rozwój tradycyjnego przemysłu, górnictwa i hutnictwa. Wzrost znaczenia Kielc, jako ośrodka zbytu płodów rolniczych i leśnych oraz górnictwa i hutnictwa, wpływa na ożywienie szlaków handlowych i podniesienie rangi miasta, czego dowodem jest powtórna lokacja na prawie magdeburskim w 1533 r.⁷ Korzystne warunki rozwoju Kielc spro-

¹ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Warszawa 1883, t. IV, s. 22. J. U. Niemcewicz *Podróże historyczne po ziemiach Polskich od 1811 do 1820 r. Podróż w Krakowskie, Sandomierskie i Lubelskie w r. 1811*, wyd. II, Warszawa 1857, s. 21.

² B. Markowski *Z dziejów gospodarki miejskiej w Kielcach*, cz. II, „Pamiętnik Koła Kielczan”, t. IV, Kielce-Warszawa 1929, s. 35.

³ J. Pazdur *Dzieje Kielc od XVI do XVIII w.*, „Pamiętnik Kielecki”, Kielce 1947, s. 88.

⁴ J. Pazdur, op. cit., s. 86.

⁵ Ibid.

⁶ B. Markowski *Z dziejów gospodarki miejskiej w Kielcach*, cz. I, „Pamiętnik Koła Kielczan”, t. III, Kielce-Warszawa 1928, s. 59.

⁷ F. L. Gliksman *Dokumenty do historii Kielc*, „Radostowa”, R. III, Kielce 1947, s. 77; J. Pazdur, op. cit., s. 61.



Kopia planu regulacyjnego Kielc z r. 1821

wadzają się jednakowoż w zakresie zabudowy miejskiej jedynie do inwestycji w obrębie folwarku biskupiego, położonego na wzgórzu zamkowym po południowej stronie miasta, jako siedziby starosty; intensyfikacja zabudowy i przybranie przez zespół zamkowy charakteru monumentalnego nastąpi w w. XVII i XVIII, kiedy stanowić będzie główny zespół architektury i zasadniczy element urbanistyczny.

Zespół miejski, skupiony wokół wykształconego jeszcze w XIV w. rynku, posiadał nadal charakter wiejski, reprezentowany zabudową o charakterze frontalnym z gospodarczym zapleczem. Próby nadania miastu nowego charakteru poprzez stworzenie w XVII w. monumentalnej barokowej osi widokowej wschód—zachód, zaakcentowanej wzniesieniem zespołu klasztornego na Karczówce, nie były podparte trwałymi inwestycjami miejskimi, czego dowodem jest fakt, iż w XVIII w., mimo ożywienia ruchu budowlanego i powstania cechu murarzy, cieśli i kamieniarzy, wzniesiono jedynie 6 murowanych domów mieszkalnych⁸. W tym stanie rzeczy przejście dóbr biskupich i miasta na własność skarbu państwa w 1789 r. nie przyniosło w okresie najbliższych kilkunastu lat poważniejszych zmian w charakterze miasta, które na dodatek niszczone było klęskami licznych pożarów; sytuacja polityczna Polski po rozbiorach nie sprzyjała także rozwojowi ekonomicznemu.

Tendencje Oświecenia, idące w kierunku ożywienia gospodarczego kraju, popierania przemysłu opartego na własnych zasobach, polityka protekcyjna Komisji Skarbowej w odniesieniu do właścicieli nieruchomości czy wreszcie działalność Komisji Dobrego Porządku w stosunku do miast — tworzyły właściwą podstawę dla rozwoju zaniedbanych dotąd miast i osiedli, czego dowodem jest rosnące znaczenie Zagłębia Staropolskiego i związanych z nim ośrodków. Niemniej w okresie Księstwa Warszawskiego przy wprowadzeniu nowych przepisów przez władze zaborcze rozwój ten został zahamowany. W stosunku do miast zlikwidowano istniejące samorządy miejskie, wprowadzając zasadę nominacji władz miejskich⁹. Kielce zostały miastem powiatowym w departamencie radomskim, posiadającym zarząd miejski z burmistrzem podległym podprefektowi powiatu. Możliwości porządkowania i rozwoju miasta były nad wyraz skromne, czego dowodem jest fakt przeznaczenia niemal całego dochodu kasy miejskiej na utrzymywanie zarządu miejskiego (w 1810 r. — 93%)¹⁰.

Miasto nie posiada wybrukowanych ulic ani powierzchniowej nawet kanalizacji i pozostawione wyłącznie własnym możliwościom finansowym nie jest w stanie zabezpieczyć nawet zrujnowanego budynku ratusza¹¹. Niemniej w oparciu o własne zasoby materialne obserwuje się wzrastający na sile ruch budowlany wśród właścicieli nieruchomości, co uwidacznia się powstaniem znacznej liczby murowanych domów¹². Przełomowym dla Kielc stał się rok 1818, kiedy to dekretem Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z dnia 21 lipca, na podstawie wcześniej wydanego (1816 r.) postanowienia namiestnika w Radzie Administracyjnej zdecydowane zostało przeniesienie siedziby województwa krakowskiego do Kielc, powodując wzrost znaczenia miasta w admi-

⁸ J. Pazdur, op. cit., s. 86.

⁹ G. Missalowa *Początki przemysłu w Królestwie Polskim* [w:] *Historia Polski*, t. II, cz. II, Warszawa 1958, s. 65 nn.

¹⁰ B. Markowski, op. cit., s. 64 i 72.

¹¹ *Ibid.*, op. cit., cz. I, s. 74—75.

¹² J. U. Niemcewicz, op. cit., s. 21.

nistracji Królestwa¹³. Jak pisze Chądzyński¹⁴, fakt ten przyczynił się do „wzniesienia się Kielc do pierwszego rzędu miast Polski. Umieszczone w nich władze, komisja wojewódzka, trybunał, sąd kryminalny, komisarz obwodu, sąd pokoju, seminarium, szkoła wojewódzka, szkoła główna górnicza i ciągła konsystencja wojska zachęciły obywateli do stawiania porządniejszych gmachów”. Ten niespodziewany awans miasta, tak pod względem administracyjnym, jak i gospodarczym (siedziba okręgu przemysłowego), poparty założeniem w r. 1816 Akademii Górniczej — zastał je nie przygotowanym do objęcia nowej roli. Miasto było słabo zabudowane, bez wytyczonych i wybrukowanych ulic oraz urządzonych miejsc publicznych, pozbawione kanalizacji. Brakowało mieszkań dla urzędników i powstałych instytucji. Zarząd Miejski, przekształcony w Urząd Muncypalny, dysponując nader skromnymi środkami, nie miał możliwości przekształcenia zaniedbanego dotąd miasta w ośrodek o ważnym znaczeniu administracyjnym i gospodarczym. Wszystkie dochody miejskie oddawano w dzierżawę z licytacji; ze środków tych dokonywano jedynie stonkowo drobnych prac porządkowych, bez możliwości poważniejszych inwestycji¹⁵. Poparcie Komisji Wojewódzkiej, na której czele stanął radca stanu K. Wielogłowski, inicjator szeregu przedsięwzięć natury porządkowej, a przede wszystkim „akcji upiększania miasta Kielc”, oraz protekcyjna polityka rządu i uregulowanie przepisów budowlanych — przyczyniły się w następnych latach do rozwoju miasta¹⁶.

W ramach istniejącej Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji, powołanej dla kontrolowania wszelkich poczynań porządkowych i inwestycyjnych w miastach Królestwa i kształtowania polityki rządu w tym zakresie — 26 stycznia 1820 r. rozpoczęła działalność Komisja Miast, która zainicjowała szeroko zakrojoną akcję porządkową i regulacyjną w miastach. Akcja ta była realizowana wyłącznie w oparciu o fundusze miejskie lub też kosztem innych miast. Główny ciężar finansowania przerzucono na mieszczaństwo, podejmując próbę uruchamiania kapitałów prywatnych na budowę obiektów i urządzeń potrzebnych dla gospodarki miejskiej z warunkiem ich dzierżawy¹⁷. Sprzyjający klimat dla dokonywania regulacji i przebudowy miast odbił się korzystnie na trudnej sytuacji Kielc, powodując wprowadzenie szeregu istotnych zmian w obliczu miasta. W 1824 r. zakończono zabrukowanie wszystkich ważniejszych ulic i placów, zbudowano mosty na Silnicy u wylotu traktów, rozpoczęto akcję obsadzenia drzewami dróg i alej (między innymi planty nad Silnicą, aleja do Karczówki, ul. Chęcińska i trakt warszawski) oraz wprowadzono oświetlenie ulic. Jednocześnie udziela się poparcia dla budowy domów muro-

¹³ J. F. Wrzeszcz *Przyczynek do kwestii mieszkaniowej w Kielcach w latach 1818—1820*, „Pamiętnik Kielecki”, Kielce 1947, s. 114.

¹⁴ J. N. Chądzyński *Historyczno-statystyczne opisy miast starożytnych w ziemi sandomierskiej leżących*, t. II, Warszawa 1855, s. 142.

¹⁵ B. Markowski, op. cit., s. 15—16.

¹⁶ Ibid., op. cit., cz. II, s. 38.

¹⁷ W. Kalinowski, S. Trawkowski *Przebudowa Rawy Mazowieckiej w okresie konstytucyjnym Królestwa Polskiego (1815—1830)* [w:] *Studia z historii budowy miast*, „Prace IUA”, R. V, z. I, Warszawa 1956, s. 82. Por. tych samych autorów: *Uwagi o urbanistyce i architekturze miejskiej Królestwa Polskiego w I połowie XIX w.*, „Studia i materiały do teorii i historii architektury i urbanistyki”, z. I, Warszawa 1956, s. 82.

wanych, w miarę możliwości piętrowych (w 1820 r. zatwierdzono 4 projekty, w 1821 — 10), oraz wydaje zalecenia nadbudowy budynków parterowych (m. in. w rynku). Istniejące w mieście puste place miały być sprzedawane drogą licytacji i zabudowywane¹⁸. Pomimo znacznego ożywienia budowlanego i dużych wysiłków nad uporządkowaniem miasta posiada ono nadal rozplanowanie chaotyczne i bezplanowe, zaś podejmowane przez Urząd Muncypalny i Komisję Wojewódzką akcje posiadają charakter doraźny.

Zgodnie z zaleceniami Komisji Miast i na żądanie Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji w r. 1821 został opracowany „plan regulacyjny miasta”, wykonany przez geometrę Mariana Potockiego (ryc. na s. 331). Plan ten po szeregu poprawkach i uzupełnieniach został zatwierdzony w r. 1824 jako „plan restauracyjny”, stanowiąc na długi czas podstawę przebudowy i rozwoju miasta¹⁹. Znaczenie posiadania tego planu przez władze miejskie Kielc było bardzo duże. Po raz pierwszy nadano miastu jednolitą formę przestrzenną, wiążąc rozproszone dotąd zespoły architektoniczne, regulując chaotyczną sieć ulic i place, a przede wszystkim nakreślając rozwój miasta poprzez wytyczenie zasięgu terytorialnego i kierunków zabudowy.

Plan sytuacyjny Kielc należy do rozpowszechnionego w tym okresie typu rozplanowań tzw. promienistych, z wyodrębnionym centralnym elementem kompozycji geometrycznej i podkreśleniem osiowości układu. Wcześniejsze przykłady tego rodzaju rozplanowań reprezentują projekty regulacji Pragi (J. Kubicki) oraz budowy osiedla przy zakładzie przemysłowym w Białogonie (geometra Ceythaim), wykonane w 1817 r.²⁰ Urbanistyka Królestwa Polskiego, reprezentowana przez założenia geometryczne zarówno w stosunku do nowo projektowanych osiedli, jak i w przebudowach istniejących, wykorzystując barokowe tendencje monumentalnych osi widokowych i dominant architektonicznych, uwidaczniane w założeniach promienistych, tworzy także rozplanowania prostokątne, nawiązujące do założeń pałacowych i urbanistyki miast rezydencjonalnych wieku Oświecenia²¹. Przykładowo wymienić można sięgające lat osiemdziesiątych założenie Kozienic, zrealizowane w znacznej części na pod-

¹⁸ B. Markowski, op. cit., cz. II, s. 37—38.

¹⁹ Ibid., op. cit., cz. II, s. 9. Kopia planu w Wydziale Budownictwa, Urbanistyki i Architektury Prez. MRN w Kielcach, reprodukowana przez W. Kalinowskiego i S. Trawkowskiego (*Uwagi o urbanistyce...*, s. 77, por. uwagi s. 65—66).

²⁰ T. P. Szafer *Ze studiów nad planowaniem miast w Polsce XVIII i pocz. XIX w.* [w:] *Studia z historii budowy miast*, „Prace IUA”, R. V, z. I, Warszawa 1955, s. 47. Tendencje regulacyjne przy porządkowaniu i przebudowie miast idą w kierunku ujęcia funkcji miasta w ramy regularnego, geometrycznego rozplanowania, które biorąc swój początek z teoretycznych projektów miasta idealnego w dobie Renesansu — przybierają w drugiej połowie XVIII w. powszechnie stosowaną formę kompozycji radialnej, z podkreśleniem dominant architektonicznych i założeń osiowych. Por. W. Kalinowski, S. Trawkowski *Uwagi o urbanistyce...*, s. 69. Tamże reprodukcje planów Pragi i Białogonu.

²¹ W. Ostrowski *Budownictwo przemysłowe Zagłębia Staropolskiego w okresie Królestwa Polskiego*, „Prace IUA”, R. I, z. 2, Warszawa 1951, s. 75, por. T. P. Szafer, op. cit., s. 59—60, oraz W. Kalinowski *Rozbudowa Radomia w latach 1815—1830* [w:] *Studia z historii budowy miast*, „Prace IUA”, R. V, z. I, Warszawa 1956, s. 141—179.

stawie planu z 1782 r., oraz charakterystyczne rozplanowanie zakładu przemysłowego i osiedla w Sielpi, pochodzące z lat czterdziestych XIX w., które są przykładem dążenia do powiązania wszystkich obiektów w jednolity, czytelny układ, z podkreśleniem dominant na zamknięciu długich osi i stosowaniem architektonicznie ukształtowanych otwartych przestrzeni.

Plan regulacyjny Kielc nie odbiega od przyjętych schematów rozwiązań, jednakże w przeciwstawieniu do idei rozplanowania promienistego nie akcentuje istniejących dominant architektonicznych poprzez otwarcie osi widokowych lub stworzenie właściwie ukształtowanego architektonicznego otoczenia. Obierając jako centralny element kompozycji kompleks zabudowań dawnego kościoła i klasztoru Leonarda, tworzy formę placu na planie koła z wybiegającymi zeń pięcioma ulicami. Układ ten przeprowadzono konsekwentnie jedynie w części wschodniej miasta, pozostały obszar podzielono geometryczną siatką ulic, która jednakowoż od strony południowej i zachodniej dostosowała się do istniejących kierunków zabudowy wzdłuż traktów oraz kompleksów zabudowy. Włączenie zespołu pałacowego potraktowane zostało formalnie, poprzez utrzymanie istniejącego rozplanowania; ważnym elementem wydaje się natomiast odgraniczenie go od terenów b. folwarku biskupiego poprzez zaprojektowanie ul. Spacerowej (obecnie Staszica) i możliwość wykorzystania oraz urządzenia na potrzeby miasta gruntów nad rzeką Silnicą i stawem.

Stwarzając nowy ośrodek miasta na niekorzyść dotychczasowego, którym był rynek — nie zaakcentowano w planie głównej osi widokowej lub choćby nadrzędności którejsz z projektowanych ulic; specjalne potraktowanie ul. Konstantego (obecnie Sienkiewicza), dzięki jej środkowemu usytuowaniu przy wylocie z placu Aleksandra i przedłużeniu aż po granice miasta, nie posiada uzasadnienia z uwagi na brak zamknięcia jej od strony zachodniej i urwanie na wale otaczającym miasto. Wykształcone historycznie wloty traktów z Krakowa, Piotrkowa, Warszawy oraz Bodzentyna, krzyżujące się w rynku, wobec przesunięcia się centralnego elementu założenia na wschód — nie odgrywały poważniejszej roli w kompozycji planu. Poza zasięgiem planu regulacyjnego pozostały tak ważne dla topografii miasta dominanty jak wzgórze Kadzielnia i zespół klasztorny na Karczówce. Potrzebę powiązania ich z miastem doceniono wcześniej, projektując i częściowo realizując ogród i miejsce spacerowe na Kadzielni, oraz poprzez obsadzenie drzewami drogi do Karczówki i stworzenie alei spacerowej.

Pomimo poważnych odstępstw projektu od dawnego układu przestrzennego i topografii miasta posiadał on niewątpliwe zalety. Należy do nich w pierwszym rzędzie dążność do zurbanizowania chaotycznej i rozproszonej zabudowy poprzez aneksję terenów b. folwarku biskupiego oraz przedmieść: Borzęckiego i Starowarszawskiego (przy drogach w kierunku Bodzentyna oraz Piotrkowa i Warszawy) i integralne powiązanie ich z ośrodkiem miasta. Określono w ten sposób kierunki rozbudowy miasta drogą zabudowy nie wykorzystanych dotąd gruntów, bez konieczności inwestowania terenów śródmiejskich o silnie zróżnicowanych podziałach własnościowych. Wielokątny zarys planu został niejako powtórzony stworzeniem wewnętrznego obwodu ulicznego, który stanowiły ulice Seminaryjska (nie zrealizowana), Stanisława (obecnie Ogrodowa), Spacerowa (obecnie Staszica), Solnica (istniejąca na odcinku ul. Orlej), Tadeusza (obecnie Kościuszki) oraz plac Aleksandra (obecnie Mniuszki). Zarysowano w ten sposób granice rozszerzonego centrum miasta.

Uregulowanie przebiegu istniejących ulic i wytyczenie nowych nadało miastu formy zorganizowane, zgodne z zasadami nowożytnej urbanistyki.

Poważną zaletą planu była dążność do integralnego powiązania uregulowanego zespołu staromiejskiego z częścią nowo projektowaną, poprzez powiązanie placu Aleksandra z rynkiem i placem zamkowo-katedralnym dwoma symetrycznie wybiegającymi arteriami²².

Dzięki sprecyzowaniu szczegółowych wytycznych i określeniu charakteru miasta plan regulacyjny stworzył podstawę planowej realizacji prac porządkowych i jego zabudowy. Realizacja zatwierdzonego planu przebiegała w dwóch kierunkach: regulacji istniejących ulic poprzez ich poszerzenie, wybrukowanie, z równoczesnym porządkowaniem zabudowy działki i samych budynków w myśl przepisów policyjnych, oraz wytyczenia granic miasta i oparcia jego rozplanowania na regularnej kompozycji przestrzennej, z wprowadzeniem nowych ulic i placów oraz określeniem kierunków rozbudowy²³.

Porządkowanie i regulacja zabudowy przebiegały w ramach akcji „porządkowania i upiększania miasta wojewódzkiego województwa krakowskiego Kielc”, której patronował założony w r. 1825 przez prezesa Komisji Wojewódzkiej Komitet Społeczny²⁴. Akcją porządków objęto przede wszystkim rynek (obecnie plac Partyzantów), z którego usunięto pozostałości ratusza, skasowano widoczne jeszcze na planie podcienia w 3 pierzejach, wznosząc na wykupionych działkach budynki rządowe, między innymi Dyrekcji Górniczej. Doprowadzono w ten sposób do wyrównania i ujednoczenia gabarytu zabudowy poprzez wprowadzenie dwóch kondygnacji²⁵. W ślad za tym postępowało usuwanie poza obręb miasta stodół, obór i chlewów. Zamierzenie to zrealizowano ostatecznie tylko w stosunku do stodół, jeszcze w 1826 r.

Postępujące od 1816 r. prostowanie i regulowanie istniejących ulic, znoszenie wąwozów i miejsc górzystych przybiera obecnie na sile, chociaż napotyka na trudności z uwagi na istniejące posesje i zabudowania wymagające wykupu lub zamiany, jak w przypadku ul. Leonarda (obecnie Moniuszki) czy Św. Wojciecha (obecnie Wesola). Uporządkowano także reprezentacyjny dla miasta plac przed byłym pałacem biskupim, siedzibą prezesa Komisji Woje-

²² Uwaga prof. dra Gerarda Ciołka w recenzji niniejszej pracy.

²³ Istotną cechą regulacji miast w okresie Królestwa Polskiego było równoległe z nowym rozplanowaniem przestrzennym ukształtowanie architektoniczne, poparte szeregiem przepisów i zarządzeń. M. in. obowiązywała zasada łączenia domów wspólną elewacją i nadawania im przez to jednolitego charakteru ciągów ulicznych, stosowania jednolitego gabarytu i określania wysokości zabudowy (w mniejszych miastach nie niższe niż jednopiętrowe), a nawet ujednoczenia kolorystycznego. Zarządzano usuwanie poza miasto uciążliwego przemysłu i zabudowań gospodarczych, wprowadzano przepisy przeciwpożarowe. Zabrukowywanie i uregulowywanie ulic objęte było przepisami Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego, określającymi m. in. szerokość chodników i egzekwowanie ich założenia przez właścicieli nieruchomości, zalecającymi znoszenie schodów i in. Por. W. Kalinowski, S. Trawkowski *Uwagi o urbanistyce...*, s. 70, 87 nn., oraz G. Missalowa *Kultura polska w trzech zaborach* [w:] *Historia Polski*, t. II, cz. II, Warszawa 1958, s. 420.

²⁴ B. Markowski, op. cit., cz. II, s. 38.

²⁵ *Studium do planu zagospodarowania przestrzennego miasta Kielc*, masz. w Archiwum Dokumentacji Woj. Konserwatora Zabytków w Kielcach, s. 19.

wódzkiej²⁶ oraz podjęto na szeroką skalę prace przy stworzeniu miejsc spacerowych, tworząc pas urządzonej zieleni od projektowanego parku na wzgórzu Kadzielni, poprzez ogród Dyrekcji Górniczej, pomiędzy zespołem pałacowym a ul. Stanisława — aż do ul. Warszawskiej (obecnie 1 Maja), wzdłuż rzeki Silnicy²⁷. Tak zaprojektowany park spacerowy z utrzymaniem widokowego oparcia o staw na zachód od pałacu, urządany z wielkim rozmachem, pomimo niezrealizowania całości zamierzenia wprowadził dodatni akcent w rozbudowywującym się mieście. Miary dążeń do upiększenia miasta dopełniło wydane w r. 1827 zarządzenie obsadzenia drzewami wszystkich traktów wylotowych²⁸.

Z projektowanych przedsięwzięć planu regulacyjnego miasta zrealizowano najważniejszy element kompozycyjny układu przestrzennego, jaki stanowił plac Aleksandra, wytyczając wybiegające zeń promieniście ulice, jak Tadeusza, Leonarda, Konstantego i częściowo Józefa (obecnie Czerwonego Krzyża) oraz prostopadłe do nich: Rządową (obecnie Hipoteczna) i Św. Wojciecha (obecnie Wesoła). Tak więc utrzymano projektowany układ typu promienistego, wykonując większą część planowanego założenia. Z innych ulic na podkreślenie zasługuje przebiecie traktu w stronę Warszawy w związku z budowaną od 1833 r. drogą Warszawa — Kraków²⁹, w miejscu istniejącej na planie ul. Szydłowieckiej, przyczyniając się do zaktywizowania północnej części miasta.

Oprócz prac o charakterze publicznym rozwija się żywy ruch budowlany, prowadzący do powstania całego szeregu budynków murowanych wzdłuż wytyczonych ulic, koncentrujący się głównie w śródmieściu, w rejonie ul. Konstantego i Leonarda. Z gmachów rządowych powstaje m. in. hipoteka (obecnie Sienkiewicza 5), urząd pocztowy oraz miejskie urządzenia i zakłady przemysłowe. Rozwija się także budownictwo prywatne, czego dowodem jest powstawanie w ciągu każdego roku kilkunastu murowanych budynków³⁰. Charakterystyczny jest zasadniczy zwrot w ukształtowaniu domu miejskiego widoczny w przejściu z zabudowy szczytowej na kalenicową.

Pomyślny rozwój Kielc, wyrażający się wzrostem liczebności mieszkańców (w r. 1829 — 4 093, w porównaniu do 2 324 w r. 1808)³¹, został przerwany sytuacją polityczną okresu powstania listopadowego, a następnie (1844 r.) dekretem o zniesieniu siedziby województwa krakowskiego w Kielcach i wcieleniu ich do województwa sandomierskiego z siedzibą w Radomiu. Dopiero przejście na formy gospodarki wielokapitałistycznej po powstaniu styczniowym stworzyło warunki dalszego rozwoju gospodarczego miasta.

Koncepcja stanu regulacyjnego Kielc z 1821 r. nie doczekała się pełnej realizacji. Plan ten, stworzony na miarę stolicy województwa i ośrodka okręgu przemysłowego w czasach Królestwa Polskiego, nie liczył się z możliwościami rozwoju miasta, przerastając ówczesne potrzeby administracyjno-gospodarcze i społeczne. Projektując z rozmachem rozwój miasta, plan ten był wyrazem ówczesnych dążeń do zmiany dotychczasowej struktury i funkcji miastotwór-

²⁶ *Słownik geograficzny...*, s. 22; B. Markowski, op. cit., cz. II, s. 38.

²⁷ *Studium do planu zagospodarowania...*, s. 23 nn.; zob. „Pamiętnik Sandomierski”, t. I, Warszawa 1829, s. 61.

²⁸ B. Markowski, op. cit., cz. II, s. 38.

²⁹ *Studium do planu zagospodarowania...*, s. 25—26.

³⁰ Ibid.

³¹ *Opis historyczno-statystyczny miasta Kielc*, „Pamiętnik Sandomierski”, t. I, 1829, s. 66; B. Markowski, op. cit., cz. II, s. 13.

czych, do awansu i kreacji wśród innych ośrodków miejskich. Realizacja niewielu spośród zakładanych elementów układu przestrzennego pozwala na stwierdzenie, iż plan regulacyjny Kielc był rozwiązaniem teoretycznym, tylko formalnie nawiązującym do stanu istniejącego. Dezurbanizacja miasta w drugiej połowie XIX w., wyrażająca się powstaniem szeregu przypadkowych, nie powiązanych z planem inwestycji, oraz proces „odchodzenia” zabudowy w pierwszej połowie XX w. od śródmieścia — potwierdzają tezę o braku organicznych przesłanek dla realizacji planu.

A handwritten signature in black ink, reading "Paprocki". The first letter "P" is large and stylized, with a small "B" written to its left. The rest of the name is written in a cursive, flowing script.

ВОПРОСЫ ПЛАНИРОВКИ ГОРОДА КЕЛЬЦЕ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIX В.

Предметом анализа являются изменения и преобразования планировки города Кельце в первой половине XIX в., в первую очередь в период Царства Польского.

В конце XVIII в., когда Кельце перестали принадлежать епископам и стали управляться государством, возникли предпосылки развития этого захолустного городка в связи с бурным развитием промышленности и благоприятными экономическими условиями, сложившимися в период Просвещения.

Покровительство, оказываемое правительством Царства Польского отсталым городам, выразившееся в создании соответствующих экономических стимулов, способствовало ускорению процесса урбанизации и модернизации сложившихся городских организмов.

Главное внимание автор уделяет проекту реконструкции города Кельце, созданному в 1821 г. геодезистом Марианом Потоцким, представлявшему собой вариант распространенной в Царстве Польском т. н. лучистой планировки. Новая планировка, основанная на принципе многоугольника, композиционным центром которого должна была стать площадь Александра, легла в основу дальнейшего развития города. Проект перестройки города Кельце представляет собой интересную страницу истории польского градостроительства XIX столетия.

PROBLEMS OF THE TOWN PLANNING IN KIELCE IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

The subject matter of this paper consists in problems concerning changes and transformations of the spatial layout of Kielce in the first half of the 19th century, especially at the period of the Polish Kingdom.

With the nationalization of Kielce in the latter years of the 18th century foundation was created for fuller evolution of that neglected bishops' settlement, owing to the rapid growth of industry and the propitious economic conditions, from the period of the Enlightenment.

The government policy of the Polish Kingdom, protecting the towns and the settlements which had been neglected up to those times, as well as new economic stimuli, contributed to accelerate the processes of town planning and the modernization of urbane layouts.

Most attention was given to the regulation plan of Kielce, designed by the geometer Marian Potocki. It was one of the most widely spread plans in the town planning of the Polish Kingdom, the so called radial layout.

New design of the building up of Kielce was based upon polygonal layout, with the central Alexander's Square as the composition centre. It made up the basis of further evolution of the town.

The regulation plan of Kielce is an interesting contribution to the history of the 19th-century town planning in Poland.